HISTORICITY RESEARCH JOURNAL

भारतीय राजकारणातील महिला: प्रतिनिधित्व, आव्हाने आणि परिवर्तने

Prof.Abhishek Mestri
Shri. S. H. Kelkar College, Devgad, Dist. Sindhudurg, MS , India.

सारांश:

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय राजकारणातील महिलांच्या सहभागाचा प्रवास लक्षणीय परिवर्तनाचा राहिला असून, त्यांच्या राजकीय सक्रियतेत लक्षणीय वाढ झाली आहे. घटनात्मक समानतेची तत्त्वे आणि 73 व्या व 74 व्या घटनादुरुस्तीद्वारे 'पंचायती राज' संस्थांमध्ये मिळालेले आरक्षण यामुळे महिलांचे तळागाळातील प्रतिनिधित्व बळकट करण्यास मोठी मदत झाली आहे. असे असूनही, राजकीय संस्था आणि पक्षीय संरचनांमध्ये आजही लिंगाधारित विषमता मोठ्या प्रमाणावर दिसून येते. पितृसत्ताक सामाजिक पद्धत, राजकीय हिंसाचार, आर्थिक विषमता आणि राजकीय पक्षांमधील उमेदवार निवडीची 'गेटकीपिंग' (Gatekeeping) प्रक्रिया हे महिलांच्या व्यापक सहभागास मर्यादित करणारे प्रमुख संरचनात्मक अडथळे ठरत आहेत.

हा शोधनिबंध भारतीय राजकारणातील महिलांच्या ऐतिहासिक प्रवासाचे विश्लेषण करून संसद आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील त्यांच्या प्रतिनिधित्वाचा आढावा घेतो, तसेच आरक्षणासारख्या धोरणात्मक हस्तक्षेपांचे मूल्यमापन करतो. 2024 च्या सार्वत्रिक निवडणुकीत महिला मतदानाचे प्रमाण (65.78%) हे पुरुषांच्या तुलनेत (65.55%) अधिक असूनही (Election Commission of India, २०२४), लोकसभेतील महिलांचे प्रतिनिधित्व 13.6% पर्यंत घसरल्याचे दिसून येते. हा विरोधाभास अधोरेखित करतो की केवळ संख्यात्मक वाढ पुरेशी नसून, खऱ्या अर्थाने परिवर्तनात्मक प्रतिनिधित्वासाठी संस्थात्मक सुधारणा, राजकीय पक्षांचे लोकशाहीकरण, आर्थिक सक्षमीकरण आणि सामाजिक-सांस्कृतिक बदलांची नितांत गरज आहे, असा युक्तिवाद हा प्रबंध मांडतो.

शब्दसूची (Keywords): महिलांचे राजकीय प्रतिनिधित्व, पंचायती राज, नारी शक्ती वंदन अधिनियम, लिंग कोटा, परिवर्तनात्मक प्रतिनिधित्व, भारतीय राजकारण.

1. प्रस्तावना

भारताने 1947 मध्ये स्वातंत्र्यप्राप्तीसोबतच सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार स्वीकारून लोकशाहीच्या प्रवासाला सुरुवात केली. पाश्चात्य जगातील अनेक विकसित देशांच्या तुलनेत भारताने महिलांना सुरुवातीपासूनच समान मतदानाचा अधिकार बहाल केला. भारतीय संविधानातील अनुच्छेद 14, 15 आणि 16 ही कलमे केवळ समानतेची हमीच देत नाहीत, तर लिंगावर आधारित कोणत्याही प्रकारच्या भेदभावास प्रतिबंध करतात(Basu, २०१६). मात्र, या प्रगत घटनात्मक पायाभरणीनंतरही, भारताच्या विधिमंडळांमधील महिलांचे प्रत्यक्ष प्रतिनिधित्व ऐतिहासिकदृष्ट्या मर्यादित राहिल्याचे दिसून येते. जरी श्रीमती इंदिरा गांधींसारख्या कणखर महिला नेत्यांनी सर्वोच्च पदावरून देशाचे नेतृत्व केले असले, तरी निर्णय प्रक्रियेतील सर्वसामान्य महिलांचा सहभाग हा जागतिक सरासरीच्या तुलनेत आजही मागेच आहे.

2024 ची सार्वत्रिक निवडणूक भारतीय लोकशाहीच्या इतिहासात एक ऐतिहासिक वळणबिंदू ठरली आहे. या निवडणुकीत महिला मतदारांनी सक्रियतेचा नवा विक्रम प्रस्थापित केला. महिलांच्या मतदानाचे प्रमाण 65.78% इतके नोंदवले गेले, जे पुरुषांच्या मतदानाच्या प्रमाणापेक्षा (65.55%) अधिक आहे. देशातील तब्बल 19 राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये महिलांनी पुरुषांना मतदानात मागे टाकले असून, लक्षद्वीप (85.46%), आसाम (81.71%) आणि त्रिपुरा (80.57%) या राज्यांमधील आकडेवारी महिलांच्या वाढत्या राजकीय जागरूकतेची साक्ष देते. विशेषतः आसाममधील धुबरी मतदारसंघात 92.17% महिला मतदानाची नोंद झाली, जे 1962 मधील केवळ 46.6% मतदानाच्या तुलनेत लक्षणीय स्थित्यंतर दर्शवते (Election Commission of India, २०२४).

तथापि, महिला मतदारांची ही वाढलेली सक्रियता प्रत्यक्ष प्रतिनिधींच्या संख्येत परावर्तित झालेली दिसत नाही, ही चिंतेची बाब आहे. 1957 मध्ये निवडणूक लढवणाऱ्या महिला उमेदवारांची संख्या केवळ 45 होती, ती 2024 मध्ये 800 पर्यंत वाढली. यात उल्लेखनीय बाब म्हणजे महिला उमेदवारांचा यशाचा दर 9.3% आहे, जो पुरुषांच्या यशाच्या दरापेक्षा (6.2%) लक्षणीयरीत्या अधिक आहे. असे असूनही, निवडून आलेल्या 74 महिला प्रतिनिधींमुळे लोकसभेतील महिलांचे एकूण प्रतिनिधित्व मागील लोकसभेतील 14.4% वरून 13.6% पर्यंत खाली आले आहे. येथे हे नोंदवणे महत्त्वाचे आहे की, 2023 मध्ये 'नारी शक्ती वंदन अधिनियम' संमत झाला असला, तरी त्याची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी जनगणना आणि मतदारसंघांच्या पुनर्रचनेनंतर (Delimitation) होणार असल्याने, 2024 च्या निवडणुकीत महिलांना या आरक्षणाचा लाभ मिळू शकला नाही. भारतीय महिला 'मतदार' म्हणून अत्यंत निर्णायक भूमिका बजावत असताना 'विधीमंडळ सदस्य' म्हणून मात्र परिघावरच आहेत; हाच गंभीर राजकीय विरोधाभास या शोधनिबंधाचा मुख्य केंद्रबिंदू आहे.

2. ऐतिहासिक पार्श्वभूमी: स्वातंत्र्यपूर्व संघर्ष आणि राजकीय उत्क्रांती

2.1 स्वातंत्र्यपूर्व काळातील महिलांची सक्रियता

भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यात महिलांनी केवळ सहभागच घेतला नाही, तर चळवळीला एक नवी दिशा दिली. विशेषतः महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखालील सविनय कायदेभंग आंदोलनात (Civil Disobedience Movement) महिलांनी मोठ्या प्रमाणावर रस्त्यावर उतरून सक्रिय सहभाग नोंदवला. सरोजिनी नायडू आणि ॲनी बेझंट यांसारख्या कर्तृत्ववान महिला नेत्यांनी सार्वजनिक आणि राजकीय जीवनात स्त्रियांच्या नेतृत्वाची आदर्श उदाहरणे प्रस्थापित केली. राष्ट्रीय चळवळीने महिलांना सार्वजनिक राजकीय पटलावर येण्याची अभूतपूर्व संधी उपलब्ध करून दिली असली, तरी त्या काळातील सहभागाचे स्वरूप मर्यादित होते. अनेकदा हा सहभाग 'समान नागरिकत्व' किंवा 'हक्क' यांपेक्षा पारंपरिक स्त्रीत्वाच्या गुणांशी, जसे की त्याग आणि समर्पण, या संकल्पनांशी जोडून पाहिला गेला.

2.2 महिला मतदारांच्या विकासाचे टप्पे

भारतीय महिला मतदारांच्या उत्क्रांतीचा अभ्यास करताना रुही तिवारी (2025) यांच्या What Women Want: Understanding the Female Voter in Modern India या ग्रंथातील विश्लेषण विशेष महत्त्वाचे ठरते. भारतीय महिलांचा राजकीय सहभाग कालांतराने कसा बदलत गेला, हे खालील टप्प्यांमधून स्पष्ट होते.

1. उदासीनतेचा आणि अदृश्यतेचा काळ (1951—1984):
   स्वातंत्र्यानंतरच्या सुरुवातीच्या दशकांत महिलांचा राजकीय सहभाग मर्यादित स्वरूपाचा होता. या काळात महिला मतदानाचे प्रमाण तुलनेने कमी होते आणि स्त्री-पुरुष मतदानातील लिंगाधारित तफावत (Gender Gap) 10 टक्क्यांहून अधिक होती (तिवारी, 2025). सामाजिक बंधने, राजकीय जागरूकतेचा अभाव आणि कुटुंबातील पुरुषांच्या प्रभावामुळे अनेक महिला स्वतंत्रपणे मतदान करत नसत.

2. राजकीय जागृतीचा उदय (1984):
   1984 च्या लोकसभा निवडणुका भारतीय राजकारणातील एक महत्त्वाचा टर्निंग पॉईंट ठरल्या. तत्कालीन पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांच्या हत्येनंतर निर्माण झालेल्या परिस्थितीत महिलांनी मोठ्या संख्येने मतदान प्रक्रियेत सहभाग घेतला. परिणामी

स्त्री-पुरुष मतदानातील तफावत 10—11 टक्क्यांवरून सुमारे 2.6 टक्क्यांपर्यंत कमी झाली (तिवारी, 2025). या काळापासून महिलांमध्ये राजकीय जाणीव आणि सहभाग वाढू लागल्याचे दिसून येते.

3. स्वतंत्र 'मतदार गट' म्हणून ओळख (1984—2014):
   या कालखंडात राजकीय पक्षांना महिला हा केवळ कुटुंबाचा भाग नसून एक स्वतंत्र आणि प्रभावी राजकीय मतदारसमूह (Political Constituency) असल्याची जाणीव होऊ लागली. त्यामुळे महिलांच्या प्रश्नांना लक्षात घेऊन विविध कल्याणकारी योजना, धोरणे आणि कार्यक्रम राबवण्यास सुरुवात झाली. महिलांचा मतदानातील सहभागही हळूहळू वाढताना दिसून येतो.
4. मूक क्रांती आणि महिलांचे सार्वभौमत्व (2014—2024):
   अलीकडील दशकात महिला मतदारांचा सहभाग अधिक प्रभावी आणि निर्णायक बनलेला दिसतो. 2019 च्या लोकसभा निवडणुकीत महिलांच्या मतदानाची टक्केवारी पुरुषांच्या तुलनेत जवळपास समान किंवा काही ठिकाणी अधिक नोंदवली गेली. आज महिला केवळ लाभार्थी म्हणून नव्हे, तर स्वतःचा राजकीय निर्णय घेणारा स्वतंत्र आणि जागरूक मतदारसमूह म्हणून पुढे येत आहेत. या बदलत्या प्रक्रियेला अनेक अभ्यासकांनी 'Silent Revolution' (मूक क्रांती) असे संबोधले आहे.

3. संसद आणि राज्य विधानमंडळांमधील प्रतिनिधित्व

गेल्या काही वर्षांत लोकसभेमधील महिलांचे प्रतिनिधित्व हळूहळू वाढताना दिसून येते आणि ते सुमारे 14—15 टक्क्यांपर्यंत पोहोचले आहे (United Nations Women, २०२३). राज्यसभेमध्येही याचप्रमाणे प्रतिनिधित्वाचे स्वरूप आढळते.

भारतीय राजकारणात सोनिया गांधी, मायावती, ममता बॅनर्जी आणि जयललिता यांसारख्या प्रभावी महिला नेत्यांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. तथापि, ही उदाहरणे बहुधा अपवादात्मक राजकीय प्रवासाचे प्रतिनिधित्व करतात; त्यामुळे व्यापक स्तरावर महिलांना समान संधी मिळत आहेत असे म्हणणे अजूनही कठीण आहे (Rai, २०१७).

निवडणूक प्रक्रियेमध्ये राजकीय पक्षांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची असते. अनेक वेळा महिलांना उमेदवारी कमी प्रमाणात दिली जाते आणि दिल्यास त्यांना तुलनेने कमी स्पर्धात्मक मतदारसंघांतून निवडणूक लढवावी लागते (Chhibber & Jensenius, २०२०).

याशिवाय, वंशपरंपरागत राजकारणाच्या माध्यमातून राजकीय क्षेत्रात प्रवेश करण्याची प्रवृत्ती देखील दिसून येते. त्यामुळे पहिल्या पिढीतील महिला नेत्यांसाठी राजकीय क्षेत्रात प्रवेश करणे अधिक कठीण ठरते आणि यामुळे संस्थात्मक अडथळे अस्तित्वात असल्याचे स्पष्ट होते (Basu, २०१६).

4. पंचायतराज आणि तळागाळातील सक्षमीकरण

महिलांच्या राजकीय समावेशनाच्या दृष्टीने 1992—93 मधील 73 वी आणि 74 वी घटनादुरुस्ती हा तळागाळातील लोकशाही (Grassroot Democracy) बळकट करणारा एक अत्यंत महत्त्वाचा टप्पा ठरला. या घटनादुरुस्तीमुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांचा केवळ संख्यात्मक सहभाग वाढला नाही, तर स्थानिक पातळीवर स्वतंत्र महिला नेतृत्वाचा उदय झाला (Jensenius, २०१७). विविध अनुभवाधारित अभ्यासांमधून असे दिसून येते की, या आरक्षणामुळे पिण्याचे पाणी, स्वच्छता आणि शिक्षण यांसारख्या सामाजिक सेवांवर धोरणात्मक लक्ष अधिक केंद्रित झाले आहे.

तथापि, सक्षमीकरणाच्या या प्रक्रियेत "प्रतिनिधीच्या आडून सत्ता वापरणे" (Proxy Representation) किंवा 'पंचायत-पती' ही प्रवृत्ती आजही एक मोठे आव्हान ठरत आहे. अशा परिस्थितीत निवडून आलेल्या महिलांच्या ऐवजी त्यांचे पुरुष नातेवाईक अनौपचारिकपणे अधिकारांचा वापर करतात, जे खऱ्या अर्थाने राजकीय सक्षमीकरणाच्या मार्गातील संस्थात्मक आणि सामाजिक अडथळे स्पष्ट करतात (Singh, २०१९).

5. संसदेमधील महिला आरक्षण: एक ऐतिहासिक वळण

संसद आणि राज्य विधानमंडळांमध्ये महिलांसाठी 33% आरक्षण मिळावे, ही मागणी गेल्या अनेक दशकांपासून प्रलंबित होती. या पार्श्वभूमीवर, 2023 मध्ये संसदेने 'नारी शक्ती वंदन अधिनियम' मंजूर करून एक ऐतिहासिक पाऊल उचलले आहे. या कायद्याद्वारे लोकसभा आणि राज्य विधानसभांमध्ये महिलांसाठी एक-तृतीयांश जागा आरक्षित करण्याचे उद्दिष्ट निश्चित करण्यात आले आहे.

तुलनात्मक राजकीय विश्लेषणांनुसार, अशा प्रकारच्या आरक्षणांमुळे महिलांचे 'संख्यात्मक प्रतिनिधित्व' (Descriptive Representation) लक्षणीयरीत्या वाढण्यास मदत होते (Krook, २०१०). मात्र, या कायद्याची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी जनगणना आणि मतदारसंघांच्या पुनर्रचनेनंतर (Delimitation) होणार असल्याने, त्याच्या परिणामांबाबत अद्यापही साशंकता व्यक्त केली जात आहे. केवळ कायदेशीर तरतूद ही प्रतिनिधित्वाची पहिली पायरी असली, तरी व्यापक सामाजिक आणि संस्थात्मक सुधारणांशिवाय महिलांचे राजकीय अवकाश खऱ्या अर्थाने विस्तारणार नाही, असा युक्तिवाद Rai (२०१७) यांनी केला आहे.

6. महिलांच्या राजकीय सहभागातील अडथळे

1. पितृसत्ताक सामाजिक चौकट:
   कौटुंबिक जबाबदाऱ्या आणि महिलांकडून असलेल्या पारंपारिक सामाजिक अपेक्षा त्यांच्या राजकीय सक्रियतेवर मर्यादा आणतात. यामुळे महिलांना स्वतःचा स्वतंत्र 'राजकीय अवकाश' (Political Space) निर्माण करण्यात अडचणी येतात (Basu, २०१६).
2. आर्थिक संसाधनांचा अभाव:
   निवडणुकांचा वाढता खर्च हा महिलांसाठी मोठा अडथळा आहे. स्वतंत्र आर्थिक स्त्रोत आणि राजकीय निधी मिळवण्यासाठी आवश्यक असलेल्या नेटवर्क्सचा अभाव यामुळे महिला उमेदवार मागे पडतात (Chhibber & Jensenius, २०२०).
3. राजकीय हिंसाचार आणि चारित्र्यहनन:
   निवडणूक स्पर्धेमध्ये केवळ प्रत्यक्ष हिंसाचारच नाही, तर महिला उमेदवारांचे होणारे 'चारित्र्यहनन' (Character Assassination) आणि मानसिक खच्चीकरण यांसारखे प्रकार घडतात. अशा दबावामुळे सक्षम महिला राजकारणापासून दूर राहणे पसंत करतात (Rai, २०१७).
4. संस्थात्मक अडथळे आणि पक्षीय संरचना:
   राजकीय पक्षांच्या अंतर्गत संरचना प्रामुख्याने पुरुषप्रधान आहेत. त्यामुळे महिलांना महत्त्वाच्या धोरणात्मक निर्णयांमध्ये स्थान मिळत नाही आणि त्यांचा 'राजकीय अवकाश' मर्यादित राहतो (Chhibber & Jensenius, २०२०).
5. माध्यमांमधील प्रतिमा:
   माध्यमांकडून महिला नेत्यांच्या राजकीय कामगिरीऐवजी त्यांच्या वैयक्तिक गुणांवर किंवा पेहरावावर अधिक भाष्य केले जाते. अशा लिंगाधारित वार्तांकनामुळे त्यांच्या विश्वासार्हतेवर परिणाम होऊ शकतो (Basu, २०१६).

7. संख्यात्मक विरुद्ध आशयात्मक प्रतिनिधित्व (Descriptive vs. Substantive Representation)

राजकीय क्षेत्रात महिलांच्या सहभागाचा विचार करताना केवळ 'संख्यात्मक प्रतिनिधित्व' (Descriptive Representation) आणि 'आशयात्मक प्रतिनिधित्व' (Substantive Representation) यातील फरक समजून घेणे महत्त्वाचे ठरते. संख्यात्मक प्रतिनिधित्व म्हणजे विधिमंडळात महिलांची वाढलेली टक्केवारी; तर आशयात्मक प्रतिनिधित्व म्हणजे महिलांचे प्रश्न आणि हितसंबंध धोरणात्मक पातळीवर प्रभावीपणे मांडले जाणे होय.

विविध अनुभवाधारित अभ्यासांनुसार, जेव्हा महिला धोरणकर्त्या म्हणून काम करतात, तेव्हा त्या प्रामुख्याने सामाजिक कल्याण, शिक्षण, आरोग्य आणि मुलांचे अधिकार यांसारख्या मानवी विकासाच्या मुद्द्यांना अधिक महत्व देतात (Jensenius,

२०१७). मात्र, भारतीय संदर्भात अनेकदा 'पक्षीय शिस्त' (Party Whip) आणि राजकीय बंधने यांमुळे महिला सदस्यांना त्यांचे स्वतंत्र विधायी उपक्रम राबवण्यावर मर्यादा येतात (Rai, २०१७).
त्यामुळे, खऱ्या अर्थाने परिवर्तनात्मक बदल घडवून आणण्यासाठी केवळ आरक्षणाद्वारे संख्या वाढवणे पुरेसे नसून, लिंगसंवेदनशील अर्थसंकल्पीय धोरणे (Gender Budgeting) आणि राजकीय पक्षांच्या अंतर्गत रचनेचे लोकशाहीकरण करणे अनिवार्य आहे (Krook, २०१०).

8. निष्कर्ष :

भारतातील महिलांच्या राजकीय प्रतिनिधित्वाचा प्रवास हा महत्त्वाच्या टप्प्यावर येऊन पोहोचला आहे. 73 व्या आणि 74 व्या घटनादुरुस्तीने तळागाळातील लोकशाहीत (Grassroot Democracy) महिलांच्या नेतृत्वाचा पाया रचला, तर अलीकडील 'नारी शक्ती वंदन अधिनियम 2023' मुळे राष्ट्रीय स्तरावर मोठी संधी निर्माण झाली आहे.

तथापि, या संशोधनातून हे स्पष्ट होते की, केवळ कायदेशीर आरक्षण हे महिलांच्या राजकीय सक्षमीकरणाचे अंतिम उद्दिष्ट असू शकत नाही. जोपर्यंत पितृसत्ताक सामाजिक मान्यता, राजकीय हिंसाचार, चारित्र्यहनन आणि आर्थिक संसाधनांचा अभाव यांसारखे अडथळे दूर होत नाहीत, तोपर्यंत महिलांना त्यांचा हक्काचा 'राजकीय अवकाश' (Political Space) प्राप्त करणे कठीण जाईल.

खऱ्या अर्थाने लोकशाही बळकट करण्यासाठी आपल्याला 'संख्यात्मक' प्रतिनिधित्वाकडून 'आशयात्मक' प्रतिनिधित्वाकडे जाणे आवश्यक आहे. यासाठी राजकीय पक्षांचे लोकशाहीकरण, महिलांना मिळणारी धोरणात्मक पदे आणि लिंगसंवेदनशील अर्थसंकल्पीय तरतुदी यांवर भर देणे गरजेचे आहे. जेव्हा महिलांचे राजकीय अस्तित्व केवळ आरक्षणापुरते मर्यादित न राहता ते धोरणात्मक बदलांचे साधन बनेल, तेव्हाच भारतीय लोकशाही खऱ्या अर्थाने सर्वसमावेशक ठरेल.

संदर्भ (References)

1. Basu, A. (2016). Women's political participation in India. New Delhi: Oxford University Press.
2. Chhibber, P., & Jensenius, F. (2020). Party organization and candidate selection in India. London: Routledge.
3. Jensenius, F. R. (2017). Social justice through inclusion: The consequences of electoral quotas in India. Oxford: Oxford University Press.
4. Krook, M. L. (2010). Quotas for women in politics: Gender and candidate selection reform worldwide. New York: Oxford University Press.
5. Rai, S. M. (2017). Gender and political representation. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Tiwari, R. (2025). What women want: Understanding the female voter in modern India. New Delhi: HarperCollins India.
7. United Nations Women. (2023). Women in politics 2023. New York: UN Women.
8. Election Commission of India. (2024). Statistical report on general elections, 2024. New Delhi: Election Commission of India.